

Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social Studies Research in Iran
Vol. 11, No. 1:1-27, Spring 2022
Doi: 10.22059/JISR.2021.307490.1096

The Experiences of Female-Headed Households and the Cycle of Misery (Case Study of Female-Headed Households in Karaj)*

Salahedin Ghaderi¹
Alireza Karimi²
Somayeh Soleymani³
Khadijeh Kargar Esfanabadi⁴
Mahdokht. Anbari Roozbahani⁵

Received: June 3, 2021 Accepted: December 2, 2021

Abstract

Introduction: Indigent female-headed households are known as social harms. This group of vulnerable women faces a range of social, cultural, and economic problems that create a cycle of reproduction of poverty and misery for them. Research shows that female-headed households with children are five times more at risk of poverty

* Scientific article extracted from a research project entitled “Study and analysis of the situation of women heads of households in Karaj and strategies to improve their status with emphasis on urban management responsibilities”, financial support and executive supervision of the Deputy of Planning and Development of Karaj Municipality and supervision Higher Center for Research and Strategic Studies, Karaj City Council.

¹. Assistant Professor, Department of Sociology Faculty of Human and Social Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran (Corresponding author), salahedin.gh@khu.ac.ir

². Assistant Professor at Department of Sociology Faculty of Human and Social Sciences Kharazmi University, Tehran, Iran, karimi.alireza@khu.ac.ir

³. PhD Candidate in Sociology, Faculty of Human and Social Sciences, Kharazmi University, Thran, Iran. soleymani89@yahoo.com

⁴. PhD Candidate in Sociology, Faculty of Human and Social Sciences, Kharazmi University, Thran, Iran, soleymani89@yahoo.com

⁵. PhD in Sociology of Social Problems, Teaching in Farhangian University, Karaj Campus, Iran, mahdokht56@gmail.com

than normal households. This study focuses on the situation of a group of female-headed households in the city of Karaj who are known heads of households for various reasons (death of husband, imprisonment, divorce, etc.) in order to examine various violations (economic and livelihood, social and cultural problems) and analyze the role of these three areas in reproducing the vicious cycle.

Method: This article explores the lived experiences of female heads of households. To this end, in-depth interviews were conducted with 22 female heads of households in Karaj using a qualitative methodology, and the data collected were analyzed using a thematic analysis. The research area was the urban area of Karaj. The participants of the study were selected through purposive sampling and the snowball technique.

Findings: The results show that female heads of households face several problems, each of which contributes in some way to the reproduction of the unfavorable living conditions and their stability. The most important of these problems are: economic deprivation (securing livelihood and daily needs for themselves and their children), social problems (sense of social security in social relationships and interpersonal interactions), cultural thinking and perceptions (compassionate, dismissive, and humiliating gaze), skills-related problems (job skills and communication skills), health problems (illness and physical, mental, and psychological problems), etc.

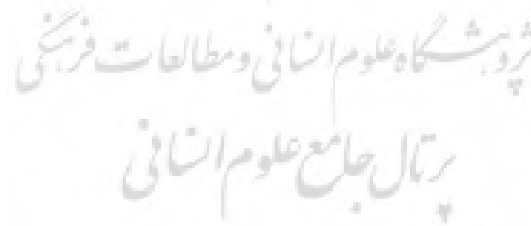
Conclusion: The main problem of these women is “poverty of skills”. This means that most of these women do not have the necessary skills and abilities such as literacy, higher education, and physical health to get out of the abyss of poverty, which severely limits their life opportunities. The poverty of skills along with the challenges of the three areas has led to a situation referred to as misery in this article. In such families, women have to take care of earning and managing the economy, taking care of the children, etc., in addition to the head of the family. In such a situation, on the one hand, she has less time and energy for her life, and on the other hand, she has to do part-time work in the household. These conditions prevent women from continuing their education and acquiring skills and result in lower wages. Women do not have enough time to run the household and raise their children, and they have problems financing the family, which is called time poverty in the theory of the feminization of poverty, as the results of leading research underline. Slowly, this leads to financial poverty among female heads of households and their employment in low-wage and low-income occupations. Since most divorced women also have responsibilities for their child or children and are often unable to meet their demands, their frustration about the future as well as many failures in life have made female heads of households extremely vulnerable. It can be said that moral vulnerability and isolation are the most disturbing characteristics of female heads of households. The lack of many opportunities (the opportunity to create a good family, have a father, a good education, etc.) for this type of family somehow leads to the continuation and reproduction of the cycle of misery (economic damage, damage to interactions and damaged children).

Keywords: Divorced Women, Female-Headed Households, Lived Experience, Thematic Analysis, Karaj.

Bibliography

- Aghajanian, A., & Thompson, V. (2013). Female Headed Households in Iran (1976–2006), **Marriage & Family Review**, No. 2: 115-134. *(In Persian)*
- Ahmadnia, S., & Kamel Qalibaf, A. (2017) Women Heads of Household in Tehran: A Qualitative Study of Their Experiences, Challenges and Capacities, **Social Welfare Quarterly**, No. 65: 103-136. *(In Persian)*
- Barati, M. A., & Ebrahimi Salari, T. (2015), "Factors Affecting Poverty in Iranian-headed households", **Social Welfare Quarterly**, Volume 18, Number 68: pp. 43-85. *(In Persian)*
- Chant, S. (2007). **Children In Female-Headed Households: Interrogating the Concept of an 'Inter-Generational Transmission of disadvantage' With Particular Reference to the Gambia, Philippines and Costa Rica. New Working Paper Series**. No. 19. London School of Economics, Gender Institute.
- Cobb, S. (1976). Social Support AS a Moderator of Life Stress. **Psychosomatic Medicine**, 38, PP 300-314.
- Coyne, G. (2003). An Investigation of Coping Skills and Quality of Life Among Single Sole Supporting Mothers. **International Journal of Anthropology**, No. 3: 127-138.
- Damaske, S. (2011). **For the family? How class and gender shape women`s work**. Oxford: Oxford University Press
- Habib, T. Z. (2010). Socio-psychological status of female heads of households in Rajshahi City, **Bangladesh. Antrocom Online Journal of Anthropology**, No. 6: 173–186. *(In Persian)*
- Hernández, R. L., Aranda, B. E., & Ramírez, M. T. G. (2009). Depression and Quality of Life for Women in Single-Parent and Nuclear Families. **The Spanish Journal of Psychology**, No. 1: 171-183.
- Kashaninia, Z., & Alia, Z. (2009). Stressors and their relationship with quality of life of female-headed households. Proceedings of the Second Conference on Empowerment and Empowerment of Women Heads of Households, **General Department of Women Affairs of Tehran Municipality**, July 9th and 10th, 391-401. *(In Persian)*
- Khani, S., Khezri, F., & Yari, K. (2018). Study of social vulnerability of female-headed households and female-headed households in Soltanabad area of Tehran. **Women in Development and Politics**, No. 4: 597-620. *(In Persian)*
- Liu, C., Esteve, A., & Treviño, R., (2017). Female-headed households and living conditions in Latin America. **World Development**, No. 90: 311-328.
- Moeidfard, S., & Hamidi, N. (2007) Women Heads of Household: Untold Stories and Social Harms. **Social Science Quarterly**, No. 32: 130-145. *(In Persian)*
- Mohammadpour, A. (2009). Analysis of qualitative data: Procedures and models. **Journal of Anthropology**, No. 10: 127-160. *(In Persian)*
- Narayana, N., Nair, M. K. S., and Legwale, O. C. (2015) Factors Determining Savings of Women-headed Households in Botswana. **International Journal of Economic Issues**, No. 8: 55-62.
- Nazoktabar, H., & Veisi, R. (2007). Social, cultural and economic status of female-headed households in Mazandaran province. **Social Welfare Quarterly**, No. 27: 95-113. *(In Persian)*

- Roshani, S., Tafteh, M., Khosravi, Z., & Khademi, F. (2016), Conditions affecting the living conditions of female-headed households in Iran and strategies to reduce injuries, **Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran**, No. 3: 693-717. *(In Persian)*
- Schatz, E., Madhavan, S., & Williams, J. (2011). Female-headed house holds contending with AIDS- related hardship in rural South Africa. **Health & Place**, No. 2: 598–605.
- Shaditalab, J., & Garainejad, A. R. (2004), Poverty of women heads of households, **Women's Research**, No. 1: 49-70. *(In Persian)*
- Shahriari, E., Saadatmand, Z., & Fatehizadeh, M. S. (2013). Assessing the educational needs of women heads of households working in cultural education, **Quarterly Journal of Women and Society**, No. 3: 29-45. *(In Persian)*
- Solhi, M., Shabani, M. H., & Salehi, M. (2016). Determinants of quality of life in Female-headed households based on educational and ecological cognition stage of precede-proceed model, **Razi Journal of Medical Sciences**, Iran University of Medical Sciences, No. 144: 109-188. *(In Persian)*
- Thomas, J., & Harden, A. (2008). **Methods for the Thematic Synthesis of Qualitative Research in Systematic Reviews**, ESRC National Centre for Research Methods NCRM Working Paper Series Number (10/07), Social Science Research Unit, London.

تجربه سرپرستی خانوار توسط زنان و چرخه بازتولید فلاکت (نمونه موردی: زنان سرپرست خانوار شهر کرج)*

صلاح‌الدین قادری^۱

علیرضا کریمی^۲

سمیه سلیمانی^۳

خدیجه کارگر اسفندآبادی^۴

مهدخت عنبری روزبهانی^۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۳

Doi: 10.22059/JISR.2021.307490.1096

چکیده

زنان سرپرست خانوار نیازمند به‌مثابه آسیبی اجتماعی شناخته می‌شوند. این گروه از زنان آسیب‌پذیر، با مجموعه‌ای از مشکلات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مواجه هستند که چرخه‌ای از بازتولید فقر و فلاکت را برای آن‌ها رقم می‌زند. تحقیقات نشان می‌دهد زنان سرپرست خانوار که دارای فرزند هستند، پنج برابر خانواده‌های معمولی در معرض آسیب‌پذیری ناشی از فقر قرار دارند. پژوهش حاضر با تمرکز بر شرایط گروهی از زنان سرپرست خانوار در شهر کرج که به دلایل مختلفی (فوت همسر، زندانی بودن همسر، طلاق و...) سرپرست خانوار شناخته می‌شوند، به مطالعه آسیب‌های گوناگون این زنان، شامل حوزه اقتصاد و معیشت، حوزه اجتماعی و احساس امنیت و حوزه مشکلات فرزندان

*مقاله علمی- پژوهشی، مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «بررسی و تحلیل وضعیت زنان سرپرست خانوار در شهر کرج و راهبردهای ارتقای وضعیت آن‌ها با تأکید بر مسئولیت‌های مدیریت شهری»، حمایت مالی و نظارت اجرایی معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهرداری کرج و نظارت عالی مرکز پژوهش و مطالعات راهبردی شورای شهر کرج.

۱. استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشکده ادبیات دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

salahedin.gh@khu.ac.ir

۲. استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشکده ادبیات دانشگاه خوارزمی تهران، ایران، karimi.alireza@khu.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی دانشگاه خوارزمی تهران، ایران، soleymani89@yahoo.com

۴. دانشجوی دکتری علوم سیاسی مسائل ایران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، کرج، ایران،

khadijeesfandabadi@gmail.com

۵. دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران و مدرس دانشگاه فرهنگیان، پردیس کرج، کرج، ایران،

mahdokht56@gmail.com

می‌پردازد و نقش این سه حوزه را در بازتولید چرخه فلاکت تحلیل می‌کند. در مقاله حاضر، تجربیات زیسته زنان سرپرست خانوار مطالعه می‌شود. ابتدا با اتخاذ روش‌شناسی کیفی، با ۲۲ نفر از زنان سرپرست خانوار در شهر کرج مصاحبه عمیق انجام گرفت و داده‌های گردآوری‌شده به شیوه تحلیل تماتیک تحلیل شدند. میدان پژوهش محدوده شهری شهر کرج است. مشارکت‌کنندگان در پژوهش به روش نمونه‌گیری هدفمند و تکنیک گلوله‌برفی انتخاب شدند. یافته‌ها نشان داد زنان سرپرست خانوار با مشکلات متعددی مواجه هستند که هرکدام به شکلی به بازتولید شرایط نامطلوب زندگی آن‌ها و پایداری آن کمک می‌کند. مهم‌ترین این مشکلات عبارت‌اند از: محرومیت اقتصادی (تأمین معیشت و نیازهای روزمره خود و فرزندان)، مشکلات اجتماعی (احساس امنیت اجتماعی در مناسبات اجتماعی و تعاملات بین‌فردی)، تفکر و برداشت‌های فرهنگی (نگاه ترحم‌آمیز، طردکننده و تحقیرآمیز) مشکلات مربوط به توانمندی‌ها (مهارت‌های شغلی و مهارت‌های ارتباطی)، مشکلات حوزه سلامت و بهداشت (بیماری و مشکلات جسمی و روحی و روانی) و... مشکل عمده این زنان «فقر قابلیت» است، یعنی اکثر این زنان قابلیت‌ها و توانمندی‌های لازم نظیر سواد، تحصیلات عالی و سلامت جسمانی برای خروج از ورطه فقر را ندارند و این امر دایره انتخاب‌های آن‌ها را برای زندگی به شدت محدود می‌کند. فقر قابلیت همراه با چالش‌های حوزه‌های سه‌گانه به وضعیتی منجر شده که در مقاله حاضر با عنوان فلاکت از آن اسم برده شده است. نداشتن بسیاری از فرصت‌ها (فرصت داشتن خانواده خوب، داشتن پدر، تحصیل مناسب و...) برای خانواده‌های زن‌سرپرست به‌نوعی موجب استمرار و بازتولید چرخه فلاکت (آسیب اقتصادی، آسیب تعاملات و فرزندان آسیب‌دیده) می‌شود

واژه‌های کلیدی: تجربه زیسته، تحلیل تماتیک، زنان سرپرست خانوار، زنان مطلقه، کرج.

مقدمه و طرح مسئله

امروزه پدیده سرپرست خانوارشدن زنان به دلایل گوناگون در دنیا رو به افزایش است. خانوارهایی که زنان سرپرستی آن‌ها را برعهده دارند، اقسام و گونه‌های متفاوتی می‌توانند داشته باشند. خانوارهایی که زنان سرپرست آن‌ها از توانمندی‌های خاص اقتصادی معیشتی، مهارتی و ارتباطی و حمایتی برخوردار نیستند، خانوارهای آسیب‌پذیر قلمداد می‌شوند. سرپرستی خانوار به‌وسیله زنان، به دلیل نیازمندی‌های مختلفشان یک آسیب اجتماعی تلقی می‌شود. لازم به یادآوری است که گروه زیادی از زنان سرپرست خانوار به دلیل اشتغال، حمایت خانوادگی و توانمندی خاص، نیازمند تلقی نمی‌شوند و مفهوم زنان سرپرست خانوار به‌عنوان یک گروه آسیب‌پذیر اجتماعی این گروه را شامل نمی‌شود. در مقاله حاضر منظور از زنان سرپرست خانوار همان زنان سرپرست خانوار نیازمند است که توانمندی‌های لازم برای اداره زندگی خود و فرزندان را ندارند.

سرپرستی خانواده توسط مادران تنها، به‌خصوص در کشورهای درحال توسعه از مسائل مهم است و مدیریت روزانه خانواده توسط یک والد تنها کار مشکلی است که خانوار را با مسائل متعدد روبه‌رو می‌کند (چاتز، ۲۰۱۱). تحقیقات نشان می‌دهد زنان سرپرست خانوار که دارای فرزند هستند، پنج برابر خانواده‌های معمولی در معرض آسیب‌پذیری ناشی از فقر قرار دارند (نارایانا و لوگوال^۱، ۲۰۱۵). زنان سرپرست خانوار نیازمند بالقوه در معرض مسائلی مانند کودکان کار، بزهکاری اجتماعی، سوء تغذیه، محرومیت از تحصیل یا فعالیت جنسی زودرس قرار دارند. روابط اجتماعی این گروه از زنان در غیاب همسر در خانوار خدشه‌دار شده و مشکلات بسیاری را برای آن‌ها به‌وجود آورده است. ایفای نقش‌های چندگانه‌ای که گاه در تعارض با یکدیگر نیز تعریف می‌شوند سبب خستگی جسمی و روحی آن‌ها می‌شود. فقر و ناتوانی به‌ویژه در امور اقتصادی خانواده، عزت نفس و سلامت روانی آنان را مختل و زمینه ابتلا به افسردگی و اختلالات روانی را فراهم می‌سازد (نازکتبار، ۱۳۷۸). بررسی‌های آماری نشان می‌دهد جمعیت زنان سرپرست خانوار در جهان در حال افزایش است؛ به‌طوری‌که با پدیده «زنانه‌شدن فقر»^۲ مواجهیم (لیو، استیو و تروینو^۳، ۲۰۱۷). در دهه دوم قرن ۲۱ پیش‌بینی می‌شود حدود ۱۳ درصد از همه خانوارها در شرق میانه و شمال آفریقا، ۲۴ درصد در آمریکای لاتین، ۲۲ درصد در کشورهای جنوب صحرای آفریقا و ۱۶ درصد در آسیا را زنان سرپرست خانوار تشکیل می‌دهد (چانت، ۲۰۰۷). داده‌های ۱۷۳ پیمایش که از ۷۳ کشور در آمریکای لاتین، آفریقا و آسیای دهه ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۰ جمع‌آوری شد بیانگر طیف وسیعی از زنان سرپرست خانوار در سرتاسر این مناطق از ۷ درصد تا ۳۹ درصد است (آقاجانیان و تامپوسن، ۲۰۱۳). کشور ما نیز در سال‌های گذشته شاهد گسترش خانوار سرپرست زن به‌دلیل فوت همسر، تجرد زنان یا افزایش طلاق است. زنان سرپرست خانوار نسبت قابل توجهی از کل خانوارهای امروز ایران را تشکیل می‌دهند. طی دهه‌های اخیر با توجه به تغییرات ارزشی و تحولات اقتصادی و فرهنگی شاهد گسترش نسبت خانوارهایی هستیم که زنان در نتیجه طلاق یا ازدواج نکردن، مسئولیت آن‌ها را برعهده می‌گیرند.

همچنین براساس سرشماری سال ۱۳۹۰ خانوارهای با سرپرستی زن، با تعداد ۲ میلیون و ۵۵۷ هزار و ۱۷۹ خانوار، ۱۲/۱ درصد از کل خانوارها را تشکیل داده‌اند. خانوارهای

1 - Narayana and Legwale
2 - Feminization of poverty
3 - Liu, Esteve and Trevino

زن سرپرست در دهک‌های اقتصادی پایین‌تر قرار دارند؛ به طوری که ۴۳/۱ درصد از خانوارهای زن سرپرست در دو دهک پایین درآمدی جامعه قرار دارند (خانی، ۱۳۹۶: ۵۹۸). گرچه فشار اقتصادی روی زنان سرپرست خانوار زیاد است، این تنها مشکلی نیست که این زنان را تهدید می‌کند. زنان سرپرست خانوار که پشتیبانی مستقیم مردان را ندارند، با مشکلات عدیده اجتماعی مواجه می‌شوند. این مسئله در ابعاد متفاوتی نمود می‌یابد. در پژوهش حاضر تلاش می‌شود با اتخاذ رویکرد کیفی، تجربیات زیسته زنان سرپرست خانوار شهر کرج از زبان خود آن‌ها فهم و روایت شود. هدف محققان در این پژوهش مطالعه آسیب‌های زنان سرپرست خانوار در تعاملات اجتماعی و فهم و درک نحوه مواجهه زنان سرپرست خانوار با این آسیب‌ها از نگاه و زبان خود زنان سرپرست خانوار است. دلیل اصلی انتخاب شهر کرج برای مطالعه این بود که براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، نسبت افراد بی‌همسر در اثر طلاق به جمعیت ده‌ساله و بیشتر کشور ۱/۶۷ درصد بوده که استان البرز با ۲/۵۸ درصد بیشترین مقدار را داشته است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان البرز، ۱۳۹۶).

با مطالعه این زنان به بررسی مشکلات آن‌ها و بازتولید این مشکلات تحت عنوان چرخ فلاکت می‌پردازیم. در این راستا پرسش‌های اساسی مقاله عبارت‌اند از: چه عواملی در بازتولید وضعیت بد زنان سرپرست خانوار به‌عنوان یک چرخه فلاکت تأثیر دارد؟ عمده‌ترین مسائل زنان سرپرست خانوار چیست؟ چرخه فلاکت زنان سرپرست خانوار در چه عرصه‌هایی بازتولید می‌شود؟ چالش‌های حوزه معیشتی و اقتصادی، امنیت، سلامت و فرزندپروری زنان سرپرست خانوار کدام‌اند؟

پیشینه پژوهش

در حوزه زنان سرپرست خانوار نیازمند و چرخه فلاکت آن‌ها تحقیقات داخلی گسترده‌ای انجام گرفته است که تعدادی از آخرین این پژوهش‌ها عبارت‌اند از: شادی‌طلب (۱۳۸۳)، نازکتبار (۱۳۸۷)، حسینی (۱۳۸۸)، کاشانی‌نیا (۱۳۸۸)، گروسی، (۱۳۹۰)، خسروان (۱۳۹۲)، سعدی (۱۳۹۲)، زارعی (۱۳۹۳)، روشنی و همکاران (۱۳۹۹)، احمدنیا و قالیباف (۱۳۹۶)، خان و همکاران (۱۳۹۶)، براتی و ابراهیمی (۱۳۹۷). در منابع پژوهش خارجی هم مطالعات قابل توجهی صورت گرفته است، برای مثال، هرناندز، آراندز، رامیرز (۲۰۰۹)، دامسک (۲۰۱۱)، حبیب^۱ (۲۰۱۰)، لیو و

تریپینو^۱ (۲۰۱۷)، سولهی^۲ و همکاران (۲۰۱۶). اکثر این تحقیقات در خصوص جنبه‌های مختلف زندگی زنان سرپرست خانوار همچون آسیب‌های روانی و اجتماعی، وضعیت اقتصادی و... انجام گرفته است. تفاوت اساسی پژوهش حاضر با بقیه مطالعات در این حوزه، پرداختن به چرخه فلاکت و چگونگی بازتولید آن در میان این زنان است. در این مقاله به چگونگی ارتباط عوامل مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، قابلیت و.. بر بازتولید وضعیت نابسامان و آسیب‌پذیر زنان پرداخته شده است؛ درحالی‌که هیچ‌کدام از مطالعات قبلی با این زاویه دید و چگونگی بازتولید وضعیت زنان سرپرست خانوار نپرداخته است.

چارچوب مفهومی

از آنجا که پژوهش حاضر کیفی است، بخش نظری مقاله تحت عنوان چارچوب مفهومی آمده است؛ به این معنا که در تحقیق کیفی، نظریه‌هایی به‌منظور اخذ مفاهیم حساس به‌کار می‌روند. در اینجا نیز با این هدف به نظریه‌ها پرداخته شده است. در حوزه جامعه‌شناسی دو دسته از نظریات به بررسی مسئله زنان سرپرست پرداخته‌اند. دسته اول را نظریاتی تشکیل می‌دهند که محوریت بحث خود را بر مسائل زنان قرار داده‌اند، به موضوع زنان سرپرست خانوار به‌عنوان یکی از مسائل زنان می‌نگرند و آن را در بستر مفاهیمی چون نابرابری، ظلم به زنان، مسئله مادری و ... بررسی می‌کنند، مانند نظریه زنانه‌شدن فقر (شهریاری، ۱۳۹۲: ۳۱). دسته دوم نظریاتی هستند که بحث محوری خود را مفاهیم فقر و رفاه قرار می‌دهند و به مسئله زنان سرپرست خانوار به‌سان یکی از انواع گروه‌ها و اقشار آسیب‌پذیر می‌نگرند (مانند نظریه تضاد طبقاتی و نظریه کنش) (خانی، ۱۳۹۶: ۵۹۸). پژوهش‌های قبلی در زمینه مطالعات فرهنگی زنان سرپرست خانوار مشکلات متعددی دارند و باید با بررسی تجربه‌های شخصی این زنان، شرایط حاکم بر زندگی آنان را از نزدیک شناخت. دلایل فقر در بیشتر خانواده‌های سرپرست خانوار را نمی‌توان فقط به عوامل ساختاری یا تفاوت‌های جنسیتی نسبت داد، بلکه ترکیبی از عوامل یادشده در این مسئله دخالت دارند. عده‌ای از محققان براساس نظریات مختلف، جنبه‌ای از ابعاد این مسئله را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما آنچه از مجموع این تحقیقات می‌توان نتیجه گرفت آن است که مسائل سرپرستی زنان، دلالت بر عوامل متعددی

1 - Liu and Trevino

2 - Solhi

دارد و در واقع مسئله‌ای چندبعدی است و علل و عوامل مختلفی در شکل‌گیری و افزایش آن نقش دارد. از این رو به نظر می‌رسد رسیدن به یک نظریه جامع و کامل، امری بسیار دشوار است. در این پژوهش، ضمن بررسی پیشینه تجربی و نظری موجود در رابطه با زنان سرپرست خانوار و تکیه بر ضعف‌ها و قوت‌های آن‌ها قصد داریم تا با انجام یک تحقیق کیفی به چالش‌ها و مسائل این زنان در مقابله با آسیب‌ها و مسائل اجتماعی بپردازیم. مهم‌ترین مفاهیم حساسی که از این بخش اخذ شده عبارت‌اند از: مشکلات اقتصادی، مشکلات اجتماعی، زنانه‌شدن فقر، نابرابری جنستی، آسیب‌پذیری و زنان

روش‌شناسی تحقیق

در این مطالعه از روش کیفی و برای تحلیل و تفسیر داده‌ها از شیوه تحلیل تماتیک استفاده شد که از متعارف‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحلیل داده‌های کیفی است. تحلیل تماتیک عبارت است از عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. این نوع تحلیل به دنبال الگوییابی در داده‌ها است. زمانی که الگویی از داده‌ها به دست آمد، باید حمایت موضوعی از آن صورت گیرد. به عبارتی، تم‌ها از داده‌ها نشئت می‌گیرند (محمدپور، ۱۳۸۸؛ توماس و هاردن، ۲۰۰۸). بر این اساس داده‌های پژوهش حاضر از طریق مصاحبه عمیق نیمه‌ساخت‌یافته گردآوری شد و متمرکز بر معانی و تفسیرهای مشارکت‌کنندگان بود. برای یافتن افراد مورد مطالعه در این تحقیق از تکنیک نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. جامعه هدف در این پژوهش، زنان سرپرست خانوار شهر کرج هستند. در این مطالعه از طریق مصاحبه با ۱۷ نفر از زنان سرپرست خانوار، به اشباع نظری رسیدیم، اما برای اطمینان بیشتر، مصاحبه را تا ۲۲ نمونه ادامه دادیم.

یافته‌های تحقیق

پس از انجام مصاحبه با ۲۲ نفر از زنان مورد نظر، محققان به مقوله‌های متعددی برخوردند. در اینجا از ذکر برخی از آن‌ها صرف‌نظر شده و به ذکر مهم‌ترین و بارزترین تم‌های استخراج‌شده از داده‌ها اکتفا می‌شود. با تحلیل موضوعی داده‌های پژوهش، تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار تحت عنوان «چرخه فلاکت» و سه مضمون اصلی «آسیب‌شناسی حوزه اقتصادی»،

«آسیب‌شناسی حوزه تعاملات اجتماعی» و «فرزندان آسیب‌دیده» و ۱۰ مقوله فرعی استخراج شدند که عبارت‌اند از:

فقر اقتصادی زنان سرپرست خانوار، پیشینه خانوادگی نامناسب، ناامیدی و خطرپذیری پایین، اشتغال زنان سرپرست خانوار، ازدواج مجدد ناموفق، برچسب اجتماعی و طرد، احساس ناامنی، فقدان حمایت اجتماعی، فرزندان آسیب‌دیده و انزواجویی، احساس مسئولیت مادرانه. مقوله‌های استخراج‌شده در بخش برآیند در قالب یک الگوی موضوعی با عنوان آسیب‌شناسی اقتصادی، تعاملات اجتماعی و فرزندان آسیب‌دیده ارائه شده‌اند. حال به توصیف و تحلیل تم‌های ده‌گانه مذکور با استناد به برخی مصاحبه‌های صورت‌گرفته با زنان مطلقه سرپرست خانوار پرداخته می‌شود.

جدول ۱. مقوله‌ها و مفاهیم آسیب‌های حوزه اقتصاد و معیشت

تم	مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم بیان‌شده
چرخه فلاکت	آسیب‌های حوزه اقتصاد و معیشت	فقر اقتصادی زنان سرپرست خانوار	بیشتر مشکلمون اقتصادی بود؛ حتی شده خیلی وقت‌ها گدایی کردم برای بچه‌هام، فقط به‌خاطر اینکه گرسنه نمونم؛ هزینه تحصیل بچه‌هام رو با بدبختی جور می‌کردم؛ مجبور شدم تو یه خونه ۲۵ متری زندگی کنم تو بدترین محله؛ خیلی شب‌ها بوده بچه‌هام سر گرسنه گذاشته‌ن زمین.
		پیشینه خانوادگی نامناسب	دوران بچگی جز فقر و بدبختی هیچی تو زندگی ما نبود؛ پدرم اعتیاد داشت. ما هفت تا بچه بودیم با کلفتی مامانم شکمون سیر می‌شد؛ پدرم سر هیچ مادرم رو زیر کتک می‌گرفت، مادرم ازش می‌ترسید و هرطور شده بود باید براش مواد تهیه می‌کرد؛ یادآوری دوران کودکی خیلی برام عذاب‌آور. نامادری داشتم.
		ناامیدی و خطرپذیری پایین	یه خونه بعد از مرگ پدرم به ما ارث رسیده که فروختمش پس‌اندازش کردم، نمی‌خوام سرمایه‌ای که داریم از دستم بره؛ بهزیستی پیشنهاد داد که بهم وام اشتغال می‌دن که باهاش کسب‌وکار راه بندازم، اما من حوصله دردسر ندارم؛ بهزیستی می‌گه یه کارگاه بزنم، ولی راستش من می‌ترسم.
			دو سال سبزی پاک می‌کردم و خرد می‌کردم و می‌فروختم؛ چند سالی می‌رفتم تهران تو خونه‌ها نظافت می‌کردم؛ مواد مخدر می‌فروختم؛ پرستار بچه‌ام؛ دزدی می‌کنم؛ دستفروشی می‌کردم، شده بود بعضی مواقع هم گدایی کنم؛ کلفتی تو خونه این و اون.

۱. آسیب‌های حوزه اقتصاد و معیشت

خانوارهای زن سرپرست نسبت به خانوارهای مرد سرپرست به لحاظ شاخص‌های اقتصادی-اجتماعی در وضعیت نامناسب‌تری به سر می‌برند. سهم نابرابر و بیشتر زنان از فقر در مقیاس جهانی اغلب در مفهوم «زنانه‌شدن فقر» انعکاس یافته است.

فقر اقتصادی زنان سرپرست خانوار: زنان سرپرست خانوار از همان زمان که همسر خود را به هر دلیلی از دست می‌دهند، مجبور به ایفای نقش‌های چندگانه‌ای می‌شوند که در تعارض با یکدیگر قرار دارند. گروه عمده‌ای از این زنان با فقر، ناتوانی و بی‌قدرتی به‌ویژه در امور اقتصادی خانوار روبه‌رو هستند. خانم ۴۴ ساله بی‌سواد دستفروش در این زمینه می‌گوید:

«بیشتر مشکلمون اقتصادی بود. خیلی شب‌ها بوده بچه‌هام سر گرسنه گذاشته‌ن زمین. حتی شده خیلی وقت‌ها که گدایی کردم براشون فقط به خاطر اینکه گرسنه نمونن. البته تابستان وضعمون بهتر می‌شه.»

یکی از مهم‌ترین مشکلاتی که زنان مطلقه با آن مواجه‌اند، فقر اقتصادی است. از آنجا که بیشتر زنان مطلقه، مسئولیت فرزند یا فرزندان را نیز برعهده دارند و اغلب از برآوردن خواسته‌های آنان ناتوان‌اند، مشکلات اقتصادی گاهی فشار زیادی به زنان وارد می‌کند که مجبور می‌شوند دست به هر کاری بزنند؛ برای مثال این پاسخگو در پاسخ به اینکه چه کار می‌کردید پاسخ داد: «دستفروشی می‌کردم، شده بود بعضی مواقع هم گدایی بکنم.»

یکی دیگر از پاسخگویان ۴۰ ساله دارای تحصیلات سیکل بیکار در این زمینه می‌گوید:

«دوران بچگی جز فقر و بدبختی هیچی تو زندگی ما نبود، هفت تا بچه بودیم با کلفتی مامانم شکممون سیر می‌شد. بدبختی‌هایی که اون موقع داشتیم باعث شد کارمون به اینجا برسه.»

پیشینه خانوادگی نامناسب: گفت‌وگو با زنان مطلقه سرپرست خانوار نشان می‌دهد شمار زیادی از این زنان دارای گذشته تلخ و دردناکی بوده‌اند. آن‌ها به آسیب‌های عاطفی و فقر دوران بچگی خود اشاره داشتند. مسائل و مشکلات آن‌ها نسبت به گذشته به تدریج بیشتر شده است. درواقع این زنان نه تنها پیش از ازدواج بلکه در ازدواج و همچنین پس از ازدواج نیز همچنان با مشکلات و مسائل درگیر هستند. یکی از زنان (۳۹ ساله ابتدایی دستفروش) در این زمینه می‌گوید:

«به اجبار پدرم در ۱۳ سالگی با مردی که ۳۷ سال از خودم بزرگ‌تر بود ازدواج کردم. پدرم بیکار و معتاد بود و به ازای پول منو به مردی ۵۰ ساله داد.»

یکی دیگر از زنان (۴۰ ساله، نظافتچی) می‌گوید:

«یادآوری دوران کودکی خیلی برام عذاب‌آور. نامادری داشتم. من و داداشم رو خیلی اذیت می‌کرد. بچه‌های خودش هرکاری انجام می‌دادن کاری نداشت، اما ما دست به چیزی می‌زدیم تنبیهمون می‌کرد. جرئت نداشتیم به پدرمون بگیم. اگر چیزی بهش می‌گفتم، تو انباری زندونی مون می‌کرد. اول دبیرستان بودم که خواستگار برام اومد. به زور منو شوهر داد.»

نامیدی و خطرپذیری پایین: یکی از مهم‌ترین مواردی که شمار بسیار زیادی از زنان مصاحبه‌شونده به آن اشاره کردند، خطرپذیری پایین این زنان است. ناامیدی آن‌ها نسبت به آینده و همچنین شکست‌های متعدد در زندگی سبب شده است زنان سرپرست خانوار به شدت خطرپذیری خود را از دست بدهند و با بیم و هراس به زندگی نگاه کنند. یکی از زنان (۳۸ ساله، دیپلم و خیاط) در این زمینه می‌گوید:

«تو خونم خیاطی می‌کردم. بهزیستی پیشنهاد داد بهم وام اشتغال بدن که باهاش کسب‌وکار راه بندازم، اما من وام نمی‌گیرم.»

در پاسخ به اینکه چرا با پیشنهاد بهزیستی مبنی بر دادن وام برای اشتغال موافقت نمی‌کند می‌گوید:

«حوصله دردمس ندارم. می‌ترسم تنوم اقساطش رو پرداخت کنم. بهزیستی می‌گه به کارگاه بزنم، ولی راستش می‌ترسم. فعلاً با حقوق ناچیزی که از بهزیستی می‌گیرم و با خیاطی سر می‌کنم، تو خونم خیاطی می‌کنم دردمس ندارم. درآمد ناچیزی دارم با دو تا بچه. خیلی وقت‌ها در و همسایه چون می‌شناسنم کمکم می‌کنن، اما اینو ترجیح می‌دم به وام اون‌ها. من به زن تنهام که کسی رو ندارم. فردا پس فردا اومد و زد کاروبار من با این کارگاه نگرفت، کی هست که کمکم کنه؟»

خطرپذیری پایین زنان سرپرست خانوار اشاره به فرایندی دارد که طی آن زنان تا حد زیادی احساس تنهایی می‌کنند و به شدت محتاط می‌شوند.

ارتکاب جرم برای کسب درآمد

گروهی از زنان سرپرست خانوار به دلیل احتیاج به درآمد مجبور به ارتکاب جرم از جمله دزدی می‌شوند. یکی از زنان (۳۲ ساله، دیپلم و دزد) در این زمینه می‌گوید:

«چند ماهی دنبال کار می‌گشتم پیدا نمی‌کردم، تهران می‌تونستم کار پیدا کنم ولی دو تا دختر رو نمی‌شد تنها بذارم و هرروز برم تهران. محله ما هم محله ناامنیه. نمی‌شه دو تا دختر رو تنها گذاشت.»

از این پاسخگو پرسیدیم پس چه کردید. پاسخ داد:

«دزدی. یه روز رفته بودم کرج دنبال کار که پیدا نکردم، اون روز خیلی از دست خدا شاکمی بودم به در و دیوار بد و بیراه می‌گفتم، دخترم از گرسنگی زار می‌زد، خط واحد سوار شدم، کرایه نداشتم پیاده شدم. با اینکه به خدا بدو بیراه می‌گفتم، ازش کمک می‌خواستم. بهو چشمم به کوله‌پشتی یه خانم افتاد که باز بود، کیفش رو برداشتم و پیاده شدم. خدا رو شکر کردم که کمکم کرد. تا چند روز خرجی داشتیم، دیگه کم‌کم عادت کردم به این کار هفته‌ای یکی دوبار تو خط واحد می‌رفتم و این کار رو انجام می‌دادم.»

فقر و فلاکت موجب شده زنان سرپرست خانوار از آسیب‌پذیرترین اقشار جامعه در برابر آسیب‌های اجتماعی باشند. بیکاری، تورم و اثرات زیان‌بار آن نیز یکی از مشکلات اساسی این زنان است که سبب شده آن‌ها در بخش غیررسمی بازار کار می‌شود. یکی از زنان (۳۳ ساله، سیکل، فروشنده مواد مخدر) در این زمینه می‌گوید:

«زمانی که بچه‌هام کوچیک‌تر بودن دو سال سبزی پاک می‌کردم و خرد می‌کردم و می‌فروختم، وضع مالی مون خوب نبود، تصمیم گرفتم شغلمو عوض کنم. بعدش چند سالی می‌رفتم تهران تو خونه‌ها نظافت می‌کردم. اما کم‌کم بچه‌هام بزرگ شدند و خرج زندگی مون خیلی بالا رفته بود منم دیگه توانایی کارکردن و نظافت خونه مردم رو نداشتم. دنبال یه کار جدید بودم که بتونم از پس هزینه‌هامون بریام. یه روز یکی از دوستانم بهم تلفن کرد گفت یه پیشنهاد کاری خوب برام داره. بهش گفتم تو رو خدا رسونده. گفت چرا؟ گفتم چون همین امروز دنبال یه کار جدید می‌گشتم. گفت پس هرچی باشه باید قبول کنی، منم از خدا خواسته قبول کردم. کارش هم فروش مواد مخدر بود.»

در پاسخ به اینکه دوستشان پیشنهاد چه کاری را به ایشان داده، توضیح داد که وضعیت بد اقتصادی موجب شده هم زنان سرپرست خانوار و هم فرزندان آن‌ها از آسیب‌پذیرترین اقشار جامعه در برابر آسیب‌های اجتماعی باشند. دشواری ترکیب شغل زن با مراقبت از خانواده موجب تمرکز فعالیت این زنان در بخش غیررسمی بازار کار می‌شود.

جدول ۲. مقوله‌ها و مفاهیم حوزه تعاملات اجتماعی

تم	مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم بیان شده
چرخه فلاکت	آسیب‌های حوزه تعاملات اجتماعی	ارتکاب جرم	به دلیل مشکلات مالی مجبور به دزدی شدم؛ به دلیل درآمد کم به فروش مواد مخدر رو آوردم.
		ازدواج مجدد ناموفق	همسرم بدبین بود؛ دست بزن داشت؛ حرف همدیگه رو نمی‌فهمیدیم، هر روز دعوا داشتیم؛ همسر دومم یه عیاش به تمام معنا بود؛ همسرم کار نمی‌کرد، خوش‌گذرون بود. ازش جدا شدم؛ همسر دومم عیاش بود. رابطه‌های نامشروع داشت.
		برچسب اجتماعی و طرد	چون که سه بار ازدواج کردم و هر سه بارش هم طلاق گرفتم. دیگه جایی تو خانواده نداشتم، بهم می‌گفتن فاسد؛ دوستم بهم گفت هرزه؛ دوستم مستقیم بهم گفت از ارتباط با من می‌ترسه. ترسیده بود نکنه با شوهرش ازدواج کنم کات کرد.
		احساس ناامنی	فکر می‌کنم دیگه پناه‌گاه امنی وجود نداره؛ دوست‌های همسرم پشت سرم راه افتادن و هر جا می‌رفتم تعقیب می‌کردن، همیشه ترس و دلهره داشتم، مجبور شدم خونه‌ام رو عوض کنم تا دست از سرم بردارن؛ چند بار بهم پیشنهاد روابط نامطلوب شده؛ متوجه نیت بد همکارام می‌شدم، مجبور شدم به دروغ بهشون بگم ازدواج کردم.
		نداشتن حمایت اجتماعی	خانواده‌م حمایت نمی‌کنن؛ خانواده که ندارم، دولت هم که به فکر ما نیست؛ بعد از جدایی از همسرم احساس می‌کنم هیچ‌کی پشتم نیست؛ پدر و مادرم با ازدواجم مخالف بودند، می‌گن نتیجه انتخاب خودمه.

۲. آسیب‌های حوزه تعاملات اجتماعی

گاهی زنان مطلقه در جامعه از برچسب‌زنی اطرافیان در امان نیستند. این زنان با رفتارهای منفی از جمله تهمت و بدبینی مواجه می‌شوند. زن بعد از جدایی یا ازدست‌دادن همسر با انبوهی از نگاه منفی اطرافیان مواجه می‌شود. مسئله دیگر، طردشدن از سوی فامیل و دوستان است. بسیاری از دوستان و آشنایان که تا چندی پیش با آنان معاشرت و ارتباط داشتند، به تدریج رابطه خود را با این زنان قطع می‌کنند؛ زیرا زنان بی‌سرپرست را تهدیدی برای زندگی خود می‌دانند. این زنان مجبورند دایره ارتباط محدودی برای خود برگزینند.

ازدواج مجدد ناموفق

زنانی که به دلایلی چون طلاق یا فوت همسر، مطلقه هستند، در اثر فشارهای متعددی به ازدواج مجدد روی می‌آورند. به دلیل نامساعد بودن شرایط زندگی از قبیل درآمد کم، وجود فرزند معمولاً حق انتخاب محدودی وجود دارد. به عبارتی ازدواج در این شرایط برای فرار از وضع موجود صورت می‌گیرد. یکی از زنان (۳۵ ساله، فوق‌دیپلم، خانه‌دار) در این زمینه می‌گوید:

«بعد از دو سال جدایی از همسر دومم، خانواده‌م اصرار داشتن ازدواج کنم، اما من راضی نبودم دوباره ازدواج کنم.»

در پاسخ به اینکه چرا پاسخگو راضی به ازدواج مجدد نبوده پاسخ داد:

«خب من سه تا بچه دارم، به نظر شما کی حاضر می‌شه با یه زنی که سه تا بچه داره ازدواج کنه؟ به فرض هم کسی حاضر باشه با من ازدواج کنه فکر می‌کنید کیه؟ اونم یکی لنگه شوهر اولمه یا معتاده یا زن داره و برای خوش‌گذرونی می‌خواد یه زن دیگه بگیره و دو روز دیگه بگه هری. پس ترجیح می‌دم با بچه‌هام زندگی کنم.»

زن مطلقه دیگری (۳۹ ساله، دیپلم، فروشنده) می‌گوید:

«بعد یک سال و نیم از فوت همسرم، پیشنهادهای زیادی داشتم. اما بیشترشون زن داشتن و می‌خواستن من زن دومشون بشم. منم یه بچه کوچیک داشتم، سختم بود خونه پدرم بیشتر از این بمونم. مادرم می‌گفت تو جوونی باید ازدواج کنی. اگر الان ازدواج نکنی چند سال دیگه کسی با تو ازدواج نمی‌کنه. ۳۵ سالم بود. مشکل مالی داشتم، نمی‌تونستم خونه اجاره کنم. با یکی آشنا شدم وضع مالی خوبی داشت. گفت داره زنش رو طلاق می‌ده، باهاش ازدواج کردم. چند سال طول کشید هی امروز فردا می‌کرد. می‌گفت چند روز دیگه طلاق می‌گیره، اما بعداً متوجه شدم که به جز من یکی دیگه رو هم صیغه کرده.»

برای زنان مطلقه، ازدواج مجدد عواقب خوشایندی نداشته است. یکی دیگر از زنان پاسخگو

(۴۰ سیکل، نظافت‌چی) که چهار بار ازدواج کرده درباره دلایل شکستش در ازدواج گفت:

«چند بار مجبور شدم ازدواج کنم. شوهر سومم رو بیشتر از چهار ماه نتونستم تحمل کنم. بهم خیانت کرد. شوهر دومم اعتیاد داشت. یک سال بعد از ازدواج فهمیدم که معتاده، اوایل پی برده بودم که اعتیاد داره اما اون می‌گفت مریضه. سومی هم دست بزن داشت. بار چهارم اخلاف سنی زیاد داشتیم، همسن پدرم بود.»

همان‌طور که از مصاحبه‌ها درک می‌شود، برای زنان مطلقه، ازدواج مجدد عواقب خوشایندی نداشته است. این ازدواج‌های مجدد تحت تأثیر شرایط زندگی سابق زنان است و

زنان برای تحمل نکردن شرایط دشوار زندگی و همچنین با محدودیت انتخاب، تن به ازدواج اجباری می دهند.

برچسب اجتماعی و طرد

طرفداران نظریه طرد بیان می کنند که طرد اجتماعی فرایندی است که در نتیجه آن، گروه های اجتماعی و افرادی معین مانند زنان سرپرست خانوار، از اجتماع طرد و به حاشیه رانده می شوند؛ بنابراین به سختی می توانند فرصت هایی برای بهبود شرایط خود پیدا کنند. زنان بعد از جدایی یا از دست دادن همسر با انبوهی از نگاه منفی اطرافیان مواجه می شود. این زنان مجبورند دایره ارتباطی محدودی برای خود برگزینند. یکی از زنان (۴۱ ساله، سیکل، پرستار بچه) در این زمینه می گوید:

«چون سه بار ازدواج کردم و هر سه بارش هم طلاق گرفتم. دیگه جایی تو خانواده نداشتم. بهم می گفتن فاسد، می گفتن هر روز با یکی هستی. دلم به یه دوست خوش بود، یه دوست خیلی صمیمی که از اول دبیرستان با هم دوست بودیم. خونه همدیگه می رفتیم، رابطه مون حتی بعد از طلاق دوم هم خیلی خوب بود، اما بار سوم که طلاق گرفتم دیگه رابطهش رو باهام قطع کرد.»

یکی دیگر از زنان (۳۷ ساله، دانشجوی ارشد، آرایشگری) در این خصوص می گوید:

«سرپرست خانوار شدن درد خیلی بدیه. باید حرف این و اون رو تحمل کنی. من دو بار ازدواج کردم که هر دو بار خدا نخواست همسرم فوت شد. دیگه بعد از فوت همسر دوم تصمیم گرفتم به ازدواج مجدد فکر نکنم. دو تا بچه داشتم، نمی تونستم با دو تا بچه زن یکی دیگه بشم. اما سنگینی نگاه اطرافیانم خیلی برام آزاردهنده بود. اگر با یه مرد زن دار احوال پرسی می کردم دوست و آشنا منو می دیدن هزار جور حرف پشت سرم زده می شد. حتی مجبور شدم با خواهرم هم قطع رابطه کنم.»

این پاسخگو درباره دلیل قطع ارتباط با خواهرش می گوید:

«فامیل فکر می کردن با شوهر خواهرم رابطه دارم که زیاد می رم اونجا. منم قطع رابطه کردم. گفتم زندگی خواهرم از هم نپاشه.»

یکی از زنان (۲۸ ساله، دانشجو، فروشنده) در پاسخ به این سؤال که رفتار اطرافیان با او چگونه است عنوان می کند:

«وقتی از همسرت جدا می‌شی فکر می‌کنن عیاش و هرزه‌ای، نمی‌گن خب اونی که ازش جدا شدی عیاش و هرزه‌ست. شوهر اولم وقتی اومد خواستگاریم خیلی قیافه خوبی داشت، اما بعد ازدواج فهمیدم کچله. منو فریب داد، ازش جدا شدم. دومی هم یه عیاش به تمام معنا بود. جلو چشم خودم دوست دخترش رو می‌آورد خونه و باهاش رابطه جنسی داشت. چه جوری من با همچین آدمی زندگی کنم؟ اما هرچی به دوستم می‌گفتم باور نمی‌کرد. یه روز بهم گفت دیگه دوست نداره با من ارتباط داشته باشه و همه چیز بینمون تموم شده. بهم گفت من یه هرزه‌م. مستقیم بهم گفت که از ارتباط با من می‌ترسه. چون بار دوم که ازدواج کردم زن یکی شدم که یک زن دیگه داشت. اینم ترسیده بود نکنه با شوهرش ازدواج کنم باهام کات کرد.»

احساس ناامنی

زنان سرپرست خانوار با مشکلات متعددی روبه‌رو هستند. از مسائل عمده‌ای که این زنان با آن مواجه‌اند، نگرش‌های منفی جامعه به آن‌ها است. این زنان مجبورند زیر نگاه‌های سنگین دیگران به زندگی خود ادامه دهند و با انواع تهدیدها و ناامنی‌ها مقابله کنند. زنان مطلقه، احساس افسردگی، ترس، اضطراب، فشار روانی و سایر وضعیت‌های روان‌شناختی را تجربه می‌کنند. یکی از مهم‌ترین مشکلاتی که زنان مطلقه در زندگی‌شان تجربه می‌کنند، احساس تنهایی است. این احساس (تنهایی و بی‌کسی) می‌تواند ناشی از مسائل عاطفی و وظایفی باشد که زنان مطلقه در مواجهه با مشکلات مختلف، به‌تنهایی انجام دهند که به دنبال آن ناامنی را برای زنان در پی دارد. یکی از زنان (۲۸ ساله، لیسانس، فروشنده) در این زمینه می‌گوید:

«بعد از جدایی از همسر احساس می‌کنم هیچ‌کی پشتم نیست. فکر می‌کنم دیگه پناهگاه امنی وجود نداره.»

او در مورد احساس بی‌پناهی می‌گوید:

«چند بار بهم پیشنهاد روابط نامطلوب شده. چندین بار برام پیش اومده که دوست‌های همسر پشت سرم راه افتادن و هرجا می‌رفتم تعقیب می‌کردن. همیشه ترس و دلهره داشتم. مجبور شدم خونه‌م رو عوض کنم تا دست از سرم بردارن.»

زن مطلقه دیگری (۳۰ ساله دیپلم، بیکار) می‌گوید:

«بین دوراهی موندن بودم که از همسر دومم جدا بشم یا نه، خیلی نگران بودم و می‌ترسیدم.»

یکی از پاسخگویان در پاسخ به این سؤال که آیا محدودیت‌هایی برایش پیش آمده می‌گوید:

«بعد از همسر خیلی فشارها رو تحمل کردم. بعد از اون بود که فهمیدم به زن نمی‌تونه هم زن باشه هم مرد. مردم ما خودشون رو فریب می‌دن که پیشرفت کردیم و هر کسی سرش تو لاک خودشه، اما اینطوری نیست. به زن تنها همیشه ترس و دلهره تو وجودشه. شب که می‌خوابم صد بار از ترس تا صبح بیدار می‌شم. حالا شاید شما فکر کنید چون تنهام این جور فکر می‌کنم، اما این یه واقعیه. لاف‌ل تو محله‌ای که ما هستیم این جوریه، همه همدیگه رو می‌شناسن، می‌دونن تنها زندگی می‌کنم با دو تا بچه کوچیک. خیلی مزاحمت برام ایجاد می‌کنن. حالا شاید تو محله‌های دیگه این خیلی باب نباشه.»

نداشتن حمایت اجتماعی

میلر معتقد است در خانواده‌های تک‌سرپرست، حمایت دریافت‌شده از دوستان و خانواده اثری مستقیم بر کیفیت زندگی خواهد داشت (کب، ۱۹۷۶: ۳۰۴). حمایت اجتماعی، محبت، توجه و مساعدتی است که فرد از جانب اعضای خانواده، دوستان و سایر افراد دریافت می‌کند. حمایت اجتماعی به‌منزله سپری در برابر رویدادهای استرس‌زا عمل می‌کند و اثری مثبت بر کیفیت زندگی برجای می‌گذارد (کونین، ۲۰۰۳: ۱۳۲). بسیاری از زنان مطلقه یا سرپرست خانوار از حمایت خانواده و اطرافیان محروم‌اند و در وضعیت نامناسبی به سر می‌برند. حمایت اجتماعی در زمینه‌های مالی و اجتماعی اهمیت بسیاری دارد. یکی از زنان (۳۴ ساله، سرایدار) در این زمینه می‌گوید:

«خانواده‌م حمایت نمی‌کنن. اون‌ها می‌گن نتیجه انتخاب خودته. پدر و مادرم با ازدواجم مخالف بودند، اما من گفتم با اون خوشبخت می‌شم. نمی‌دونستم این جور می‌شه.»
یکی دیگر از زنان (۳۵ ساله، خانه‌دار) می‌گوید:
«وقتی با مادرم در میان گذاشتم که می‌خوام از همسرم جدا بشم فکر می‌کنید چی بهم گفت؟ گفت به درک.»
این پاسخگو درباره پیش‌بینی مشکلات پیش‌رو می‌گوید:
«آره خب خیلی فکر کردم ولی چاره‌ای نداشتم. دو تا دختر کوچیک داشتم با یه مرد عیاش و معتاد. از آینده بچه‌هام بیشتر واهمه داشتم.»
او درباره حمایت خانواده و اطرافیان می‌گوید:
«خانواده که ندارم. دولت هم که به فکر ما نیست. مجبورم شب و روز جون بکنم.»

جدول ۳. مقوله‌ها و مفاهیم حوزه فرزندان

تم	مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم بیان شده
چرخه فلاکت	آسیب‌های فرزندان	داشتن فرزندان آسیب‌دیده و انزواجویی	دختر شانزده‌ساله مورد تجاوز قرار گرفت؛ به پسر یازده‌ساله تجاوز شد.
		احساس مسئولیت مادرانه	هیچ‌کس نمی‌تونه مثل یه مادر مراقب بچه‌هاش باشه؛ من نمی‌تونستم بچه‌هام رو بسپریم به همسرم؛ دلم نیومد بچه‌هام پیش اون بزرگ بشن؛ پدرشون یه عیاش بیکار و بی‌آبرو بود؛ نمی‌خواستم الگوشون باباشون باشه؛ به‌خاطر همین می‌خوام خودم بزرگشون کنم.

۳. آسیب‌های فرزندان

فرزندان این خانوارها به‌طور بالقوه در معرض مسائلی مانند کار کودکان در مشاغل سیاه و غیررسمی، محرومیت از تحصیل، بزهکاری اجتماعی و سوءتغذیه و تجاوز جنسی قرار دارند.

داشتن فرزندان آسیب‌دیده و انزواجویی

دوگانگی نقش علاوه بر احساس فشار روی زن سرپرست خانوار می‌تواند مشکلاتی را برای فرزندان آنان نیز به بار بیاورد. ایفای نقش خانه‌داری و تربیت فرزندان به‌صورت ناقص، مشکلات عاطفی، تربیتی و تحصیلی را برای فرزندان زنان سرپرست خانوار به‌وجود می‌آورد و مانع نظارت و کنترل رفتار آنان از سوی خانواده می‌شود. همچنین ممکن است زنان سرپرست خانوار و فرزندان آنها در معرض سوءاستفاده‌های مختلف از جمله سوءاستفاده جنسی قرار بگیرند. یکی از زنان (۳۲ ساله، سیکل) در این زمینه می‌گوید: «پسر یازده‌ساله‌م قربانی تجاوز شد.»

در پاسخ به اینکه چه عواملی در این زمینه تأثیرگذارند می‌گوید:

«همسرم در اثر مصرف زیاد مواد از دنیا رفت. مجبور بودم دو شیفت کار کنم. یه پسر پنج‌ساله داشتیم. به‌خاطر اون با مردی که هفده سال از خودم بزرگ‌تر بود ازدواج کردم، اما با پسر نمی‌ساخت، کتکش می‌زد. سه سال هم باهاش ساختیم، اما مجبور شدم ازش جدا شم. الان من و پسرمن تنهایی زندگی می‌کنیم. من به‌تنهایی مسئولیت هم‌زمان مادر و پدر بودن رو

به دوش می‌کشم. به شب که از سرکار برگشتم دیدم پسرم گریه می‌کنه و ازم دور می‌شه. پی بردم که بهش تجاوز شده. از اون وقت تا حالا خیلی گوشه‌گیر شده.»
یکی از زنان (۴۵ ساله، فروشنده) در پاسخ به این سؤال که آیا به او تجاوز شده یا نه گفت:
«برای دختر شانزده‌ساله‌م این اتفاق افتاده.»

یکی دیگر از پاسخگویان (۴۴ ساله، دستفروش) در پاسخ به این سؤال می‌گوید:
«بعد از فوت همسرم چند بار به خودم پیشنهاد رابطه جنسی در مقابل پول شد. البته اینم بگم که همه زن‌ها در معرض چنین آسیب‌هایی نیستند؛ مثلاً خواهر شوهرخواهرم به زن بیوه است، اما هیچ خطری زندگیش رو تهدید نمی‌کنه. اونم مثل من همسر نداره، اما اون معلمه. تا وقتی سرکاره بچه‌ش پیش مادرشه و هیچ خطری هم بچه‌ش رو تهدید نمی‌کنه. ما بدبخت بیچاره‌ها این جوریه وضعیمون. منم اگر خانواده داشتم این بلا سر بچه‌م نمی‌اومد.»
شاید بتوان گفت آسیب‌پذیری اخلاقی و انزواجویی از نگران‌کننده‌ترین ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار است. منزوی شدن زنان سرپرست خانوار و فرزندانشان، آن‌ها را از روابط اجتماعی و ارتباط با دیگران دور می‌کند. این زنان با توجه به مسئولیت چندگانه در زندگی، وقتی برای برقراری ارتباط با دیگران برایشان باقی نمی‌ماند.

احساس مسئولیت مادرانه

با وجود نداشتن اجبار قانونی برای گرفتن سرپرستی فرزندان و امکان انجام ازدواج مجدد برای بسیاری از آن‌ها، این مادران به دلایل متعددی از قبیل احساس نیاز فرزندان به مادر، نداشتن تمایل به انتقال سرپرستی فرزندان به افراد خانواده و از همه مهم‌تر به دلیل احساس مسئولیت و محبت مادر به فرزند پس از فقدان همسر، زنان پذیرفته بودند که سرپرست فرزندان باشند. یکی از زنان (۳۰ ساله، بیکار) در این زمینه می‌گوید: «هیچ‌کس نمی‌تونه مثل یه مادر مراقب بچه‌هاش باشه. من نمی‌تونستم بچه‌هام رو بسپریم به همسرم. اون یه آدم بی‌مسئولیته. تصمیم گرفتم خودم با هر بدبختی‌ای که شده بزرگش کنم.»

یکی دیگر از زنان (۳۹ ساله، ابتدایی، فروشنده مترو) عنوان می‌کند:

«هیچ اجباری نیست که من بخوام سرپرستی بچه‌هام رو برعهده بگیرم. می‌تونم هر دو تا بچه‌م رو بندازم سرش تا بزرگشون کنه، اما من به مادرم و نمی‌تونم از خودم دورشون کنم. حتی به‌خاطر اون‌ها دیگه ازدواج نکردم. چون دو بار ازدواج ناموفق داشتم، دیگه به‌خاطر بچه‌هام ازدواج نکردم؛ درحالی‌که می‌تونستم این کار رو بکنم.»

او در پاسخ به این سؤال که قبول مسئولیت سرپرستی فرزندان به تنهایی برایش دشوار نیست می‌گوید:

«همسرم اگر مسئولیت‌پذیر بود، من و بچه‌هاش رو نگه می‌داشت. اون یه عیاش بیکار و بی‌آبرو بود. دلم نیومد بچه‌هام پیش اون بزرگ بشن. حتی می‌تونستم بدم مادر بزرگشون، اما اونم مادر همین پسره. به همین دلیل تصمیم گرفتیم هم مادرشون باشم هم پدرشون.»

بحث و نتیجه‌گیری

پدیده‌ای به نام زنان سرپرست خانوار نیازمند، واقعیتی اجتماعی است که امروزه در تمام جوامع به چشم می‌خورد. معمولاً این زنان دارای گذشته تلخ و دردناکی بوده‌اند. آن‌ها به آسیب‌های عاطفی و فقر دوران بچگی خود اشاره داشتند. مسائل و مشکلات آن‌ها نسبت به گذشته به تدریج بیشتر شده است. در واقع این زنان نه تنها پیش از ازدواج، بلکه پس از ازدواج نیز همچنان با مشکلات و مسائل درگیر هستند. یکی از مهم‌ترین مشکلاتی که زنان مطلقه با آن مواجه‌اند، فقر اقتصادی است. اگرچه فقر و مشکلات اقتصادی صرفاً دامنگیر این نوع خانوارها نیست، فقر در این خانوارها نمود خاصی دارد. نبود امنیت مالی، دسترسی نداشتن به روش‌های آسان کسب درآمد، نداشتن شغل و مسکن مناسب و محرومیت از تغذیه مناسب و بالاخره با فقر دست‌به‌گریبان بودن، زمینه را برای تن‌دردادن به بسیاری از آسیب‌ها فراهم می‌کند. وضعیت بد اقتصادی (تورم و بیکاری) موجب شده هم زنان سرپرست خانوار و هم فرزندان آن‌ها از آسیب‌پذیرترین اقشار جامعه در برابر آسیب‌های اجتماعی باشند.

مشکل عمده این زنان فقر قابلیت است، یعنی اکثر این زنان قابلیت‌ها و توانمندی‌های لازم نظیر سواد، تحصیلات عالی و سلامت جسمانی برای خروج از ورطه فقر را ندارند و این امر، دایره انتخاب‌های آن‌ها را برای زندگی به شدت محدود می‌کند. در این گونه خانواده‌ها زنان باید به تنهایی علاوه بر سرپرستی خانواده، کسب درآمد و مدیریت اقتصادی و مواظبت از فرزندان و... را نیز برعهده بگیرند. در چنین شرایطی، از سویی وقت و انرژی کمتری برای زندگی خود دارد و از سوی دیگر مجبور به انجام‌دادن کارهای پاره‌وقت خانگی است. این شرایط، زنان را از آموزش و کسب مهارت بازمی‌دارد و موجب دریافت دستمزد کمتر نیز می‌شود. زنان با نداشتن زمان کافی برای اداره امور خانه و تربیت فرزندان و مشکلات تأمین مالی خانواده روبه‌رو می‌شوند که در نظریه زنانه شدن فقر از آن با عنوان فقر زمانی یاد می‌شود و همان‌گونه که نتایج پژوهش حاضر تأکید می‌کند، به فقر

مالی زنان سرپرست خانوار و جذب آنان در مشاغل با منزلت اجتماعی پایین و کم‌درآمد منجر می‌شود. بیشتر زنان مطلقه، مسئولیت فرزند یا فرزندان را نیز برعهده دارند و اغلب از برآوردن خواسته‌های آنان ناتوان‌اند. ناامیدی آن‌ها از آینده و همچنین شکست‌های متعدد در زندگی سبب شده زنان سرپرست خانوار به شدت خطرپذیری خود را از دست بدهند و با بیم و هراس به زندگی نگاه کنند. گروهی از این زنان علاوه بر ایفای نقش مادری، وارد عرصه اقتصادی و بازار اشتغال می‌شوند و امور اقتصادی خانواده را نیز هدایت می‌کنند و به دلیل نداشتن دسترسی به مشاغل با منزلت مجبور به اشتغال در مشاغل، نیمه‌وقت غیررسمی و کم‌درآمد می‌شوند. دشواری ترکیب شغل زن با مراقبت از خانواده موجب تمرکز فعالیت این زنان در بخش غیررسمی بازار کار می‌شود. این زنان برای تأمین زندگی خود ناگزیر به حضور فعال در جامعه‌اند. از همین جا است که برای آنان در جامعه و تعاملات اجتماعی، آسیب‌ها و مشکلاتی به وجود می‌آید. از مسائل عمده‌ای که این زنان با آن مواجه‌اند، نگرش‌های منفی جامعه به آن‌ها است. این زنان مجبورند زیر نگاه‌های سنگین دیگران به زندگی خود ادامه دهند و با انواع تهدیدها و ناامنی‌ها مقابله کنند. زنان مطلقه احساس افسردگی، ترس، اضطراب و فشار روانی را تجربه می‌کنند. نگرش منفی به زنان سرپرست خانوار، عرصه را برای زندگی آرام آنان تنگ می‌کند. نتایج پژوهش‌های روشنی و همکاران (۱۳۹۹) و معیدفر و حمیدی (۱۳۸۶) در تأیید این یافته‌ها است که زنان سرپرست خانوار احساس می‌کنند با نگرش منفی مردان و زنان جامعه روبه‌رو هستند. بسیاری از دوستان و آشنایان که با آنان معاشرت و ارتباط داشتند، به تدریج رابطه خود را با این زنان قطع می‌کنند؛ زیرا زنان بی‌سرپرست را تهدیدی برای زندگی خود می‌دانند. این زنان مجبورند دایره ارتباطی محدودی برای خود برگزینند و گاهی در دایره محدود رابطه با اعضای خانواده خود محبوس می‌شوند. گاهی نیز این زنان با توجه به مسئولیت چندگانه در زندگی، وقتی برای برقراری ارتباط با دیگران برایشان باقی نمی‌ماند. همچنین این زنان در اثر فشارهای متعددی به ازدواج مجدد روی می‌آورند. به دلیل نامساعد بودن شرایط زندگی از قبیل درآمد کم، وجود فرزند معمولاً حق انتخاب محدودی وجود دارد. به عبارتی ازدواج در این شرایط برای فرار از وضع موجود صورت می‌گیرد. برای این زنان، ازدواج مجدد عواقب خوشایندی در پی نداشته است. این ازدواج‌های مجدد تحت تأثیر شرایط زندگی سابق زنان است و زنان برای تحمل نکردن شرایط دشوار زندگی و همچنین با محدودیت انتخاب، تن به ازدواج اجباری می‌دهند. بسیاری از آن‌ها از عدم حمایت خانواده و اطرافیان رنج می‌برند و در وضعیت نامناسبی به سر می‌برند. بخش عمده‌ای از مشکلات زنان سرپرست خانوار به فرزندان آن‌ها مربوط است؛ به طوری که

عدم حضور پدر موجب بروز مشکلات و آسیب‌های اجتماعی در فرزندان این خانوارها می‌شود. دوگانگی نقش علاوه بر احساس فشار روی زن سرپرست خانوار می‌تواند مشکلاتی را برای فرزندان آنان نیز به همراه بیاورد. فرزندان این خانوارها به‌طور بالقوه در معرض مسائلی مانند محرومیت از تحصیل، بزهکاری اجتماعی و سوءتغذیه و کار کودکان در مشاغل سیاه و غیررسمی قرار دارند. همچنین ممکن است زنان سرپرست خانوار و فرزندان آنها در معرض سوءاستفاده‌های مختلف از جمله سوءاستفاده جنسی قرار بگیرند. شاید بتوان گفت آسیب‌پذیری اخلاقی و انزواجویی از نگران‌کننده‌ترین ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار است. فقدان بسیاری از فرصت‌ها (فرصت داشتن خانواده خوب، داشتن پدر، تحصیل مناسب و...) برای این نوع خانواده‌ها به‌نوعی موجب استمرار و بازتولید چرخه فلاکت (آسیب اقتصادی، آسیب تعاملات و فرزندان آسیب‌دیده) می‌شود.

شکل ۱. چرخه فلاکت زنان سرپرست خانوار

یکی از مهم‌ترین علل ارتکاب جرائم شرایط اقتصادی جامعه، فقر و مشکلات مالی است؛ بنابراین با توجه به اینکه در طول چند سال اخیر، میزان تورم اقتصادی به‌شدت افزایش یافته است، نرخ رشد بیکاری به نحو نگران‌کننده‌ای افزایش یافته است. همچنین نبود امنیت مالی، نبود روش‌های آسان کسب درآمد، نداشتن شغل و مسکن مناسب و محرومیت از تغذیه مناسب و بالاخره فقر زمینه را برای تن دادن به بسیاری از کج‌روی‌ها از قبلی (فروش مواد مخدر، تکدیگری، دزدی و... فراهم می‌کند.

شرایط یادشده موجب می‌شود زنان راهبردهای متفاوتی با لحاظ کردن حضور فرزندان را برای سازگاری و کنارآمدن با وضعیت موجود اختیار کنند. سرانجام اینکه تجربه مطلقه‌بودن و

برعهده گرفتن سرپرستی خانوار برای زنان آکنده از تجربیات احساسات منفی است که به شدت سلامت جسمی و روحی این زنان و فرزندان آنها را تهدید می‌کند. زندگی این زنان پس از ترک شوهر (به دلیل طلاق، فوت و...) غالباً با ابهامات و مخاطراتی روبه‌رو است و آنها را با دغدغه‌ها و چالش‌های بیشتری مواجه می‌سازد. از جمله مشکلات اقتصادی، سرپرستی فرزندان به تنهایی، زندگی همراه با ناامیدی، عدم حمایت و طرد، اشتغال در مشاغل کاذب و همچنین نگرش غلط جامعه به زنان مطلقه و بیوه در نبود همسرانشان، آنان را در روابط اجتماعی و حضور در اجتماع با مشکلات زیادی روبه‌رو می‌کند. با توجه به روند رو به افزایش شمار زنان سرپرست خانوار در سال‌های اخیر و در نتیجه افزایش میزان طلاق در جامعه، لزوم توجه بیشتر به این قشر از افراد جامعه، ملموس‌تر است. زمینه‌سازی برای توانمندسازی این زنان در بستر توسعه اجتماعی و فراهم کردن شرایط کاریابی، ایجاد تشکل‌های غیردولتی برای خدمت‌رسانی به این زنان، ارائه خدمات آموزشی و مشاوره‌ای از جمله پیشنهادهایی است که براساس یافته‌های پژوهش می‌توان ارائه کرد. نتایج این تحقیق تقریباً مشابه سایر پژوهش‌ها است، اما در تحقیق حاضر رابطه عوامل مؤثر در بازتولید چرخه فلاکت و تثبیت جایگاه این زنان است که برجسته شده است و اینکه این عوامل و یافته‌ها به اشکال مختلف، وضعیت زنان سرپرست خانوار را بازتولید می‌کنند. درمورد خروج از این وضعیت هم صرفاً توانمندی اقتصادی و معیشتی نمی‌تواند این چرخه را از بین ببرد.

منابع

- احمدنیا، شیرین، و کامل قالیباف، آتنا (۱۳۹۶)، «زنان سرپرست خانوار در تهران: مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آنها»، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۶۵: ۱۰۳-۱۳۶.
- براتی، محمدعلی، و ابراهیمی سالاری، تقی (۱۳۹۷)، «عوامل مؤثر بر فقر در خانوارهای دارای سرپرست زن ایرانی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۶۸: ۴۳-۸۵.
- خانی، سعید، خضری، فرشید، و یاری، کتابون (۱۳۹۶)، «مطالعه آسیب‌پذیری اجتماعی زنان سرپرست خانوار و زنان دارای سرپرست در منطقه سلطان‌آباد شهر تهران»، زن در توسعه و سیاست، شماره ۴: ۵۹۷-۶۲۰.
- روشنی، شهره، تافته، مریم، خسروی، زهره، و خادمی فاطمه (۱۳۹۹)، «شرایط تأثیرگذار بر وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران و راهکارهای کاهش آسیب‌ها»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره ۳: ۶۹۳-۷۱۷.

- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان البرز (۱۳۹۹). مرکز آمار و اطلاعات.
- شادی‌طلب، ژاله، و گرایبی‌نژاد، علیرضا (۱۳۸۳)، «فقر زنان سرپرست خانوار»، پژوهش زنان، شماره ۱: ۴۹-۷۰.
- شهریاری، عزت، سعادت‌مند، زهره، و فاتحی‌زاده، مریم السادات (۱۳۹۲)، «بررسی نیازهای آموزشی زنان سرپرست خانوار شاغل فرهنگی آموزش و پرورش»، فصلنامه زن و جامعه، شماره ۳: ۲۹-۴۵.
- کاشانی‌نیا، زهرا، و علیا، زهرا (۱۳۸۸)، «عوامل استرس‌زا و رابطه آن‌ها با کیفیت زندگی زنان سرپرست خانواده»، مجموعه مقالات دومین همایش توانمندسازی و توان‌افزایی زنان سرپرست خانوار، اداره کل امور بانوان شهرداری تهران، نهم و دهم تیرماه، ۳۹۱-۴۰۱.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۸)، «تحلیل داده‌های کیفی: رویه‌ها و مدل‌ها»، مجله انسان‌شناسی، شماره ۱۰: ۱۲۷-۱۶۰.
- معیدفر، سعید، و حمیدی، نفیسه (۱۳۸۶)، «زنان سرپرست خانوار: نکته‌ها و آسیب‌های اجتماعی»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۳۲: ۱۳۰-۱۴۵.
- نازکتبار، حسین، و ویسی، رضا (۱۳۸۶)، «وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زنان سرپرست خانوار استان مازندران»، فصلنامه رفاه اجتماعی، شماره ۲۷: ۹۵-۱۱۳.
- Aghajanian, A., & Thompson, V. (2013). Female Headed Households in Iran (1976–2006), *Marriage & Family Review*, No. 2: 115-134.
- Chant, S. (2007). *Children In Female-Headed Households: Interrogating the Concept of an 'Inter-Generational Transmission of disadvantage' With Particular Reference to the Gambia, Philippines and Costa Rica. New Working Paper Series*. No. 19. London School of Economics, Gender Institute.
- Cobb, S. (1976). Social Support AS a Moderator of Life Stress. *Psychosomatic Medicine*, No. 38: 300-314.
- Coyne, G. (2003). An Investigation of Coping Skills and Quality of Life Among Single Sole Supporting Mothers. *International Journal of Anthropology*, No. 3: 127-138.
- Damaske, S. (2011). *For the family? How class and gender shape women's work*. Oxford: Oxford University Press.
- Habib, T. Z. (2010). Socio-psychological status of female heads of households in Rajshahi City, *Bangladesh. AntrocomOnline Journal of Anthropology*, No. 6: 173–186.
- Hernández, R. L., Aranda, B. E., & Ramírez, M. T. G. (2009). Depression and Quality of Life for Women in Single-Parent and Nuclear Families. *The Spanish Journal of Psychology*, No. 1: 171-183.
- Liu, C., Esteve, A., & Treviño, R. (2017). Female-headed households and living conditions in Latin America. *World Development*, No. 90: 311-328.
- Narayana, N., Nair, M. K. S., & Legwale, O. C. (2015) Factors Determining Savings of Women-headed Households in Botswana. *International Journal of Economic Issues*, No. 8: 55-62.
- Schatz, E., Madhavan, S., & Williams, J., (2011). Female-headed house holds contending with AIDS-related hardship in rural South Africa. *Health & Place*, No. 2: 598–605.
- Solhi, M., Shabani, M. H., & Salehi, M. (2016). Determinants of quality of life in Female-headed households based on educational and ecological cognition stage of precede-proceed

model, **Razi Journal of Medical Sciences**, Iran University of Medical Sciences, No. 144: 109-188.

- Thomas, J., & Harden, A. (2008). **Methods for the Thematic Synthesis of Qualitative Research in Systematic Reviews**, ESRC National Centre for Research Methods NCRM Working Paper Series Number (10/07), Social Science Research Unit, London.

